Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

कसमादे परिसरातील राजकीय प्रवाह आणि सामाजिक समीकरणे

रत्नाकर सुभाष वाघ,
संशोधक विद्यार्थी, क. ब. चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव
प्रा. डॉ. सुनिल एन. संदानशिव,
संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग, उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल, ता. साकी, जि. धुळे.

सारांश:
कसमादे ही कळवण, सटाणा/बागलाण, मालेगाव आणि देवळा या उत्तर नाशिकमधील भागांना जोडणारी प्रादेशिक संज्ञा आहे. भौगोलिक सलगता असूनही या परिसरात आदिवासी डोंगरपट्टा, व्यापारी-कृषी क्षेत्र, वस्त्रोद्योगप्रधान शहर आणि दुष्काळप्रवण ग्रामीण भाग अशा भिन्न सामाजिक रचना आढळतात. त्यामुळे कसमादेचे राजकारण एकसंध नसून विभागनिहाय वेगळ्या प्रश्नांवर, नेतृत्वप्रकारांवर आणि सामाजिक आघाड्यांवर उभे राहते. प्रस्तुत लेखात अपलोड केलेल्या ऐतिहासिक-भौगोलिक प्रकरणासह भारत निवडणूक आयोगाचे अहवाल, २००८ चा परिसीमन आदेश, नाशिक जिल्हा प्रशासनाची माहिती, जिल्हा गॅझेटिअर आणि उपलब्ध संशोधनसाहित्याचा ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक पद्धतीने उपयोग केला आहे. राज्यनिर्मितीनंतरचे काँग्रेस वर्चस्व, विरोधी चळवळींचा विस्तार, १९९० नंतरची बहुपक्षीयता आणि २००८ नंतरची नवी मतदारसंघरचना या प्रमुख राजकीय प्रवाहांचे परीक्षण केले आहे. आदिवासी प्रतिनिधित्व, कृषी-अर्थव्यवस्था, मालेगावचे अल्पसंख्याक व कामगार प्रश्न, जात-वर्ग समीकरणे, महिला-युवक सहभाग आणि स्थानिक स्वराज्य यांच्या परस्परसंबंधातून कसमादेतील राजकीय प्रक्रिया स्पष्ट होते. सामाजिक समीकरणे महत्त्वाची असली तरी मतदारांचे वर्तन केवळ जात किंवा धर्माने निश्चित होत नाही, विकास, उमेदवाराचा संपर्क, पक्षसंघटना आणि स्थानिक प्रश्न यांचे मिश्रण निकाल घडवते, हा लेखाचा मुख्य निष्कर्ष आहे.
बीजशब्द : कसमादे, राजकीय प्रवाह, सामाजिक समीकरणे, आदिवासी प्रतिनिधित्व, कृषी राजकारण, मालेगाव, लोकसहभाग, स्थानिक स्वराज्य.

प्रस्तावना:
महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रक्रियेत प्रादेशिक समाजरचनेला विशेष महत्त्व आहे. एकाच जिल्ह्यातील मतदारसंघांमध्ये भौगोलिक परिस्थिती, उत्पादनपद्धती, जात-जमातींची रचना, नागरीकरण, शिक्षण आणि संस्थात्मक विकास वेगळा असल्यास राजकीय प्राधान्यक्रमही बदलतात. कसमादे परिसर त्याचे बोलके उदाहरण आहे. 'कसमादे' हा शब्द कळवण, सटाणा, मालेगाव आणि देवळा यांच्या आद्याक्षरांपासून तयार झाल्याचे स्थानिक पातळीवर मानले जाते. या परिसरात सातमाळा डोंगररांग, आदिवासी वस्ती, गिरणा

खोरे, बागलाणचा ऐतिहासिक पट्टा, मालेगावचे शहरी-औद्योगिक जीवन आणि देवळ्याची शेतीप्रधान रचना एकत्र येते.[1]

राजकीय प्रवाह म्हणजे केवळ कोणता पक्ष जिंकला किंवा पराभूत झाला एवढेच नाही. पक्षांचे सामाजिक आधार, उमेदवारांची निवड, स्थानिक नेतृत्वाची निर्मिती, आंदोलने, सहकारी संस्था, ग्रामसभा, बाजार समित्या, धार्मिक-सांस्कृतिक ओळखी आणि विकासाच्या मागण्या यांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे राजकीय प्रवाह. सामाजिक समीकरणे म्हणजे विविध जात, जमात, धर्म, वर्ग, लिंग, पिढी आणि ग्रामीण-शहरी समूहांतील बदलते संबंध. ही समीकरणे स्थिर नसतात. आर्थिक बदल, आरक्षण, स्थलांतर, शिक्षण, मतदारसंघ परिसीमन आणि पक्षीय आघाड्या यांमुळे त्यांची पुनर्रचना होते. म्हणून कसमादेचा अभ्यास कोणत्याही एका समुदायाला एका पक्षाशी कायमचे जोडून न करता, सामाजिक हितसंबंधांच्या बदलत्या परस्परसंवादातून करणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्टे:

- कसमादे परिसरातील प्रमुख राजकीय प्रवाहांची ऐतिहासिक वाटचाल स्पष्ट करणे.
- आदिवासी, शेतकरी, कामगार, धार्मिक-अल्पसंख्याक, ओबीसी, दलित आणि इतर सामाजिक घटकांच्या प्रतिनिधित्वाचा अभ्यास करणे.
- कळवण, बागलाण, मालेगाव आणि देवळा यांच्या भिन्न राजकीय-सामाजिक वैशिष्ट्यांची तुलना करणे.
- मतदारसंघ पुनर्रचना, आरक्षण आणि पक्षीय स्पर्धेचा सामाजिक समीकरणांवर झालेला परिणाम तपासणे.
- स्थानिक स्वराज्य, सहकार, बाजार समित्या आणि चळवळींची नेतृत्वनिर्मितीतील भूमिका समजून घेणे.
- राजकीय प्रक्रियेतील सकारात्मक बदल, अंतर्विरोध आणि लोकशाहीसमोरील आव्हाने अधोरेखित करणे.

शोध निबंध अभ्यासाची भौगोलिक व्याप्ती कळवण, बागलाण/सटाणा, मालेगाव आणि देवळा या भागांपुरती आहे. राजकीय बदलांची पार्श्वभूमी समजण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीनंतरचा कालखंड विचारात घेतला आहे आणि २०१९ ची विधानसभा निवडणूक निदर्शक उदाहरण म्हणून वापरली आहे. २००८ नंतरच्या सीमांनुसार बागलाण हा स्वतंत्र अनुसूचित जमाती राखीव मतदारसंघ, कळवण व सुरगाणा मिळून कळवण अनुसूचित जमाती राखीव मतदारसंघ, देवळा व चांदवड मिळून चांदवड मतदारसंघ, तर मालेगाव मध्य, बाह्य आणि काही महसुली भाग नांदगाव मतदारसंघात विभागलेले आहेत.[2] त्यामुळे कसमादे ही सांस्कृतिक-प्रादेशिक चौकट आहे, एकच निवडणूक एकक नाही.

- **कसमादेची अंतर्गत सामाजिक-राजकीय विविधता**

उपप्रदेश	प्रमुख सामाजिक-आर्थिक स्वरूप	राजकीय प्रश्नांचा केंद्रबिंदू

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

कळवण-सुरगाणा	आदिवासीबहुल डोंगराळ व वनक्षेत्र	वनहक्क, जमीन, आरोग्य, कुपोषण, आश्रमशाळा, रस्ते
बागलाण-सटाणा	आदिवासी व कृषी-व्यापारी मिश्र क्षेत्र	कांदा-द्राक्ष, सिंचन, बाजारभाव, आदिवासी प्रतिनिधित्व
मालेगाव मध्य	शहरी, वस्त्रोद्योग व अल्पसंख्याकबहुल	रोजगार, नागरी सुविधा, शिक्षण, सुरक्षा, प्रतिनिधित्व
मालेगाव बाह्य	ग्रामीण व निमशहरी कृषी क्षेत्र	पाणी, शेती, रस्ते, विस्तारलेल्या नागरी सेवा
देवळा-चांदवड	शेतीप्रधान व दुष्काळसंवेदनशील	कांदा, पाणी, वीज, बाजार, ग्रामीण पायाभूत सुविधा

स्रोत : भारत निवडणूक आयोगाचा परिसीमन आदेश, २००८, नाशिक जिल्हा प्रशासन.[3]

या तक्त्यातून कसमादेतील राजकीय सामाजिकता बहुकेंद्री असल्याचे स्पष्ट होते. कळवणमध्ये जमिनीचा हक्क आणि सार्वजनिक सेवांचा अभाव राजकारणाला आकार देतो, बागलाणमध्ये आदिवासी प्रतिनिधित्व कृषी व्यापारी हितांशी जोडले जाते. मालेगाव मध्यचे प्रश्न ओळख, रोजगार आणि नगरसेवांभोवती फिरतात, तर बाह्य भागात कृषी व विस्तारत्या शहराचा दबाव एकत्र दिसतो. देवळ्यात पाण्याची असुरक्षितता आणि बाजारभाव नेतृत्वाची परीक्षा घेतात. एका भागात प्रभावी ठरणारा राजकीय संदेश दुसऱ्या भागात तितकाच परिणामकारक होईलच असे नाही. म्हणून पक्षांना स्थानिक सामाजिक रचना ओळखून वेगवेगळ्या आघाड्या उभ्या कराव्या लागतात.

❖ **राजकीय प्रवाहांची ऐतिहासिक वाटचाल:**

1. राज्यनिर्मितीनंतरचे काँग्रेसप्रधान राजकारण:

१९६० नंतरच्या पहिल्या दोन दशकांत काँग्रेसकडे स्वातंत्र्यचळवळीचा वारसा, प्रशासनाशी जवळीक आणि ग्रामस्तरावरील संघटन होते. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत, सहकारी संस्था आणि कृषी बाजार समित्या या माध्यमांतून विकासकेंद्रित नेतृत्व घडले. रस्ते, शाळा, वीज, पाणी, धरणे आणि शासकीय योजना मिळवून देण्याची क्षमता हा नेतृत्वाचा महत्त्वाचा निकष होता. या व्यवस्थेने स्थैर्य आणि संस्थात्मक विस्तार घडवला, परंतु सत्तेचे केंद्रीकरण, स्थानिक गटांचे वर्चस्व आणि दुर्बल विरोधक ही मर्यादा राहिली. सामाजिक प्रतिनिधित्व बहुधा प्रस्थापित ग्रामीण नेतृत्वाच्या मध्यस्थीतून घडत होते.

2. विरोधी चळवळी आणि प्रश्नाधारित राजकारण:

१९७० च्या उत्तरार्धानंतर आणीबाणीविरोधी वातावरण, जनता प्रवाह, समाजवादी विचार, डावे पक्ष, आदिवासी संघटना आणि शेतकरी आंदोलनांनी काँग्रेसविरोधी अवकाश वाढवला. कळवण-सुरगाणा पट्ट्यात जमीन, वन, मजुरी आणि आदिवासी हक्कांवर आधारित संघटनांनी निवडणुकीबाहेरील

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

लोकसहभाग मजबूत केला. बागलाण व देवळा परिसरात शेतीमालाचे भाव, वीज, कर्ज आणि पाणी यांवर शेतकरी संघटनांनी दबाव निर्माण केला. मोर्चा, रास्ता रोको, निवेदन, ग्रामसभा आणि सहकारी निवडणुका राजकीय सहभागाची साधने बनली. यामुळे वंचित प्रश्नांना सार्वजनिक दृश्यता मिळाली, परंतु आंदोलनातील मागण्यांचे दीर्घकालीन धोरणात रूपांतर नेहमी झाले नाही.

3. बहुपक्षीयता आणि स्थानिक सत्ताकेंद्रे:

१९९० नंतर शिवसेना-भाजपचा विस्तार, काँग्रेसमधील गटबाजी, राष्ट्रवादी काँग्रेसची निर्मिती आणि स्थानिक आघाड्यांचा उदय यामुळे स्पर्धा बहुकोनी झाली. उमेदवाराची वैयक्तिक प्रतिमा, सामाजिक नेटवर्क, सहकारी संस्थांवरील प्रभाव, आर्थिक क्षमता आणि पक्षाचे व्यापक नेतृत्व यांचे मिश्रण निवडणुकीत महत्त्वाचे ठरले. मालेगावमध्ये जनता परिवार, काँग्रेस, स्थानिक मुस्लिम नेतृत्व आणि नंतर एआयएमआयएमसारख्या पक्षांचा प्रभाव दिसला. कळवणमध्ये डाव्या-आदिवासी चळवळी आणि मुख्य प्रवाहातील पक्ष यांच्यात स्पर्धा राहिली. बहुपक्षीयतेने पर्याय वाढवले, त्याचबरोबर पक्षांतर, व्यक्तिकेंद्रित गट आणि तात्पुरत्या आघाड्यांची प्रवृत्तीही वाढली.

4. परिसीमनानंतरचे राजकीय पुनर्संयोजन:

२००८ च्या परिसीमनाने सामाजिक समीकरणांना नवी संस्थात्मक चौकट दिली. मालेगाव मध्य आणि बाह्य विभागणीमुळे शहरातील अल्पसंख्याक-कामगार प्रश्न आणि ग्रामीण कृषी प्रश्नांसाठी स्वतंत्र प्रतिनिधित्व निर्माण झाले. देवळा चांदवडशी जोडल्यामुळे देवळ्याच्या मागण्या मोठ्या मतदारसंघीय गणितात सामील झाल्या. बागलाण व कळवणचे अनुसूचित जमातींसाठी राखीव स्वरूप आदिवासी नेतृत्वाला प्रवेश देते, मात्र उमेदवार कोणत्या पक्षातून येतो, स्थानिक संघटनांशी त्याचा संबंध किती आहे आणि प्रत्यक्ष प्रश्नांवर त्याची भूमिका काय आहे, यावर प्रतिनिधित्वाची गुणवत्ता ठरते. आरक्षण प्रतिनिधित्वाचे दार उघडते, पण उत्तरदायित्वाची हमी स्वतंत्रपणे निर्माण करावी लागते.

❖ आदिवासी समाज आणि राजकीय प्रतिनिधित्व:

कसमादेच्या उत्तरेकडील भागात आदिवासी समाज राजकीय प्रक्रियेचा केंद्रस्थानी घटक आहे. कळवण-सुरगाणा आणि बागलाणमध्ये अनुसूचित जमाती राखीव मतदारसंघामुळे आदिवासी उमेदवारांचे वैधानिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित होते. तथापि, आदिवासी मतदार एकसंध राजकीय समुदाय नाहीत. गाव, उपजमात, जमीनधारणा, स्थलांतर, पक्षसंघटना, स्थानिक कार्यकर्ता आणि उमेदवाराच्या उपलब्धतेनुसार राजकीय निवड बदलू शकते. माकपसारख्या डाव्या पक्षांनी संघटनाधारित, आंदोलनशील नेतृत्वाची परंपरा निर्माण केली, काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि भाजपसारख्या पक्षांनी विकासयोजना, संस्थात्मक संपर्क आणि व्यापक पक्षजाळ्यांच्या आधारे आधार निर्माण केला.

आदिवासी प्रतिनिधित्वाचे मूल्य केवळ निवडून आलेल्या सदस्याच्या सामाजिक ओळखीवर मोजता येत नाही. वनहक्क दाव्यांची अंमलबजावणी, जमीनहक्क, रोजगार हमी, आरोग्य, कुपोषण, शाळा, वसतिगृहे, रस्ते आणि पाणी या प्रश्नांवर परिणामकारक हस्तक्षेप आवश्यक आहे. आंदोलनशील नेतृत्व व प्रशासकीय वाटाघाटी यांचा समतोल साधणारा प्रतिनिधी अधिक प्रभावी ठरू शकतो. आरक्षणामुळे दृश्यमानता

वाढली ही साधक बाजू. पक्षश्रेष्ठींवरील अवलंबित्व, संसाधनांची कमतरता आणि दुर्गम भागातील सेवांचा अभाव ही बाधक बाजू आहे.

कृषी, वर्ग आणि सहकारी समीकरणे:

कसमादेतील शेतकरी एकच आर्थिक वर्ग नाही. बागायती द्राक्ष किंवा डाळिंब उत्पादक, कांदा उत्पादक, लहान व सीमांत शेतकरी, वनाश्रित कुटुंब, शेतमजूर आणि स्थलांतरित मजूर यांच्या हितसंबंधांत फरक असतो. पाणी, भांडवल, बाजाराशी जोडणी आणि साठवण क्षमता यांवर राजकीय मागण्या अवलंबून असतात. कांदा निर्यातबंदी, आयात, बाजारातील घसरण, वीजदर, कर्ज आणि पीकविमा यांमुळे शेतकरी असंतोष निर्माण होतो. त्यामुळे पक्षांना 'शेतकरी' या व्यापक ओळखीच्या आत असलेल्या वर्गभेदांचा सामना करावा लागतो.

सहकारी संस्था, पतसंस्था, दूध संघ आणि कृषी उत्पन्न बाजार समित्या आर्थिक व्यवहारासोबत नेतृत्वाचे जाळे तयार करतात. त्यातून कार्यकर्ते, सभासद आणि निवडणूक संसाधने निर्माण होतात. लोकशाही पद्धतीने चालणारा सहकार ग्रामीण सहभाग वाढवतो, परंतु काही कुटुंबे किंवा गट नियंत्रण राखत असतील तर तो सत्तेचे पुनरुत्पादन करतो. बाजार समित्यांवरील नियंत्रण आणि विधानसभा राजकारण यांच्यातील संबंध अभ्यासताना अधिकृत निवडणूक नोंदी व संस्थात्मक इतिहास आवश्यक आहे, केवळ स्थानिक समजुतीवर निष्कर्ष देणे योग्य नाही.

मालेगावचे शहरी-अल्पसंख्याक आणि कामगार राजकारण:

मालेगाव मध्यचे राजकारण कसमादेच्या ग्रामीण भागांपेक्षा वेगळे आहे. वस्त्रोद्योग, दाट लोकवस्ती, असंघटित कामगार, शिक्षण, आरोग्य, नागरी पायाभूत सुविधा आणि धार्मिक-अल्पसंख्याक प्रतिनिधित्व हे त्याचे प्रमुख घटक आहेत. समुदायाधारित प्रतिनिधित्वाला येथे महत्त्व असले तरी मतदारांचे निर्णय फक्त धार्मिक ओळखीने निश्चित होत नाहीत. स्थानिक नेतृत्वाची उपलब्धता, उद्योगधंद्यांची स्थिती, नगरसेवा, पक्षातील स्थान आणि उमेदवाराचा व्यक्तिगत संपर्क हेही निर्णायक ठरतात. २०१९ मध्ये मालेगाव मध्य मतदारसंघात एआयएमआयएमचे मोहम्मद इस्माईल अब्दुल खालिक विजयी झाले, तर मालेगाव बाह्यमध्ये शिवसेनेचे दादाजी भुसे विजयी झाले.[4] एकाच तालुक्यातील हा भिन्न निकाल शहरी मध्यवर्ती क्षेत्र आणि ग्रामीण-बाह्य क्षेत्राच्या वेगळ्या सामाजिक समीकरणांचे निदर्शक आहे.

मालेगावच्या राजकारणातील सकारात्मक बाजू म्हणजे अल्पसंख्याक समूहाचे स्वतंत्र राजकीय प्रतिनिधित्व आणि नागरी प्रश्नांची स्पष्ट मांडणी. नकारात्मक बाजू म्हणजे धार्मिक ध्रुवीकरणाची शक्यता, विकासप्रश्नांवर ओळखीच्या राजकारणाचे वर्चस्व आणि कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचे दुय्यम स्थान. सामाजिक सलोखा, उद्योगाचे आधुनिकीकरण, रोजगारसुरक्षा आणि समान नागरी सेवा यांना सामायिक राजकीय कार्यक्रमात स्थान देणे आवश्यक आहे.

जातीय समीकरणे - प्रभाव आणि मर्यादा:

ग्रामीण महाराष्ट्राच्या राजकारणात जात हा संघटन, विश्वास आणि नेतृत्वनिर्मितीचा घटक राहिला आहे. मराठा-कुणबी, ओबीसी, दलित, आदिवासी आणि इतर स्थानिक समूह ग्रामपंचायत, सहकार आणि

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

पक्षसंघटनांमध्ये विविध प्रमाणात सहभागी होतात. उमेदवारी देताना पक्ष सामाजिक संतुलनाचा विचार करतात, स्थानिक आघाड्यांमध्ये सरपंच, पंचायत समिती सदस्य आणि जिल्हा परिषद उमेदवारांची मांडणीही या संतुलनावर आधारित असू शकते. परंतु अधिकृत जातनिहाय मतदान आकडे उपलब्ध नसताना एखाद्या जातीने संपूर्णपणे एका पक्षाला मतदान केले, असा दावा संशोधनदृष्ट्या अनुचित आहे.
जातीय ओळख राजकीय प्रवेशासाठी नेटवर्क देते, पण विकासाच्या समान प्रश्नांवर आंतरजातीय आघाड्याही तयार होतात. पाणी, कांदा भाव, रस्ता, शाळा किंवा आरोग्य यांसारख्या प्रश्नांवर विविध सामाजिक समूहांचे हित एकत्र येऊ शकते. उलट आरक्षण, स्थानिक पदवाटप किंवा संसाधनांचे वितरण यांवर तणाव निर्माण होऊ शकतो. म्हणून जातीय समीकरणाचा अभ्यास स्थिर मतपेढी म्हणून नव्हे, तर हितसंबंध, प्रतिष्ठा, संसाधने आणि प्रतिनिधित्व यांच्या बदलत्या वाटाघाटी म्हणून करावा.

महिला आणि युवक - नव्या सहभागाचे आयाम:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील आरक्षणामुळे महिलांना औपचारिक राजकीय प्रवेश मिळाला. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद आणि नगरपालिका यांमधील महिला प्रतिनिधींमुळे पाणी, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, पोषण आणि महिला सुरक्षेचे मुद्दे अधिक दृश्यमान होऊ शकतात. तथापि, निवडून आलेल्या महिलेच्या जागी पुरुष नातेवाईक निर्णय घेत असल्यास प्रतिनिधित्वाचे वास्तविक मूल्य कमी होते. महिलांच्या सहभागाचे मूल्यमापन केवळ संख्येने न करता बैठकांतील मांडणी, निधीवरील प्रभाव, प्रशासकीय संवाद आणि स्वतंत्र राजकीय कारकीर्द यांवर करणे आवश्यक आहे.
युवकांचा सहभाग पक्षशाखा, विद्यार्थी संघटना, क्रीडा मंडळे, सामाजिक चळवळी आणि डिजिटल माध्यमांतून वाढला आहे. समाजमाध्यमे स्थानिक प्रश्नांना वेगाने सार्वजनिक करतात आणि प्रतिनिधींवर तात्काळ दबाव निर्माण करतात. त्याचवेळी अप्रमाणित संदेश, वैयक्तिक बदनामी, भावनिक ध्रुवीकरण आणि पैशावर आधारित डिजिटल पोहोच ही गंभीर आव्हाने आहेत. युवकांना प्रचाराच्या भूमिकेपलीकडे ग्रामविकास आराखडे, सामाजिक लेखापरीक्षण, पर्यावरण संरक्षण आणि माहिती अधिकाराच्या वापरात सामील करणे आवश्यक आहे.

स्थानिक स्वराज्य आणि लोकसहभाग:

कसमादेतील राजकीय सामाजिक समीकरणे सर्वाधिक स्पष्टपणे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका आणि महानगरपालिका निवडणुकांत दिसतात. येथे पक्षचिन्हापेक्षा नातेसंबंध, गावगट, कामाची प्रतिमा आणि स्थानिक उपलब्धता अधिक प्रभावी ठरू शकते. या संस्था पुढील विधानसभा नेतृत्वासाठी प्रशिक्षणभूमी असतात. विकासनिधी, शासकीय योजना आणि प्रशासकीय संपर्कामुळे स्थानिक पदांना मोठे राजकीय महत्त्व प्राप्त होते. विकेंद्रीकरणामुळे वंचित घटकांना प्रवेश मिळतो, परंतु अविश्वास ठराव, गटबाजी, कंत्राटी हितसंबंध आणि निधीचे पक्षीय वाटप संस्थांची गुणवत्ता कमी करू शकतात.
लोकसहभाग मतदानापुरता मर्यादित राहिल्यास प्रतिनिधी आणि नागरिक यांच्यात पाच वर्षांचे अंतर निर्माण होते. नियमित ग्रामसभा, वॉर्डसभा, सार्वजनिक अर्थसंकल्प, सामाजिक लेखापरीक्षण, माहिती

अधिकार आणि ऑनलाइन तक्रारव्यवस्था यांमुळे सहभाग सातत्यपूर्ण होतो. ग्रामसभेत महिला, आदिवासी, दलित, भूमिहीन आणि स्थलांतरित कामगारांचा प्रत्यक्ष आवाज ऐकला गेला तर सामाजिक समीकरणांची लोकशाही पुनर्रचना शक्य आहे.

२०१९ निवडणूक - सामाजिक विविधतेचे निदर्शक चित्र:

मतदारसंघ	विजयी पक्ष	विजयांतर	विश्लेषणात्मक संकेत
मालेगाव मध्य	AIMIM	38,519	शहरी-अल्पसंख्याक प्रतिनिधित्वाचा प्रभाव
मालेगाव बाह्य	शिवसेना	47,684	ग्रामीण-बाह्य क्षेत्रातील स्थिर स्थानिक नेतृत्व
बागलाण (अ.ज.)	भाजप	33,694	आदिवासी राखीव क्षेत्रातील मुख्य प्रवाह पक्षाचा विस्तार
कळवण (अ.ज.)	राष्ट्रवादी काँग्रेस	6,596	राष्ट्रवादी-माकप यांच्यात निकट स्पर्धा
चांदवड (देवळ्यासह)	भाजप	27,744	कृषी पट्ट्यात संघटन व नेतृत्वाचा प्रभाव

स्रोत : भारत निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक २०१९ सांख्यिकीय अहवाल.[5]

या निकालांतून कोणत्याही एका पक्षाचे संपूर्ण कसमादेवर वर्चस्व दिसत नाही. उलट प्रत्येक उपप्रदेश स्वतंत्र राजकीय निवड करतो. कळवणमधील कमी विजयांतर डाव्या-आदिवासी संघटनात्मक परंपरा आणि राष्ट्रवादी नेतृत्वातील स्पर्धा दाखवते. बागलाण व चांदवडमधील भाजपचे यश वेगळ्या ग्रामीण संघटनात्मक आधाराचे संकेत देते. मालेगावच्या दोन मतदारसंघांचे भिन्न निकाल शहरातील अंतर्गत सामाजिक विभाजन स्पष्ट करतात. त्यामुळे कसमादेची राजकीय ओळख 'विविधतेतील प्रादेशिक संबंध' अशी मांडणे अधिक योग्य ठरते.

राजकीय प्रक्रियेची साधक बाजू:

- बहुपक्षीय स्पर्धेमुळे मतदारांना पर्याय मिळाले आणि सत्ताधाऱ्यांवरील नियंत्रण वाढले.
- राखीव मतदारसंघांमुळे आदिवासी नेतृत्वाला वैधानिक प्रतिनिधित्वाची संधी मिळाली.
- स्थानिक स्वराज्य आरक्षणामुळे महिला आणि वंचित घटकांचा औपचारिक सहभाग विस्तारला.
- शेतकरी, कामगार, आदिवासी आणि नागरी प्रश्न विविध पक्षांच्या कार्यक्रमात आले.
- सहकार, बाजार समित्या आणि स्थानिक संस्था नेतृत्वनिर्मितीची शाळा ठरल्या.
- डिजिटल माध्यमांनी स्थानिक प्रश्नांना त्वरित सार्वजनिक दृश्यता दिली.[6]

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

बाधक बाजू आणि आव्हाने:

- सामाजिक प्रतिनिधित्व वाढले तरी घराणेशाही, गटबाजी, पक्षांतर, निवडणुकीतील आर्थिक विषमता आणि व्यक्तिकेंद्रित नेतृत्व कायम आहे. काही वेळा जातीय किंवा धार्मिक ध्रुवीकरणामुळे सामायिक विकासप्रश्न मागे पडतात.
- आरक्षणाचा लाभ मिळालेल्या प्रतिनिधीला पक्षसंघटनेतील वास्तविक निर्णयसत्ता नसेल तर प्रतिनिधित्व प्रतीकात्मक राहू शकते.
- कृषी प्रश्न निवडणुकीत वारंवार येतात, परंतु जलव्यवस्थापन, बाजार स्थैर्य आणि ग्रामीण रोजगारासाठी दीर्घकालीन समन्वित धोरण कमी पडते.
- आदिवासी दुर्गम भाग आणि विकसित कृषी-शहरी पट्ट्यातील पायाभूत असमानता प्रादेशिक असंतोष वाढवते.[7]

या आव्हानांवर उपाय म्हणून उमेदवारांच्या सार्वजनिक उत्तरदायित्व सभा, पक्षनिधीची पारदर्शकता, स्थानिक डेटाचे खुले प्रकाशन, ग्रामसभा बळकटीकरण, महिलांचे स्वतंत्र नेतृत्व प्रशिक्षण आणि युवकांचा सामाजिक लेखापरीक्षणात सहभाग आवश्यक आहे. सामाजिक समीकरणांचा उपयोग केवळ मतांची बेरीज म्हणून न करता समताधिष्ठित प्रतिनिधित्वासाठी केला, तर राजकीय स्पर्धेला विकासात्मक दिशा मिळू शकते.

थोडक्यात कसमादे परिसरातील राजकीय प्रवाह आणि सामाजिक समीकरणांचा अभ्यास प्रादेशिक राजकारणाचे बहुपेडी स्वरूप स्पष्ट करतो. कळवण-सुरगाण्याचा आदिवासी संघर्ष, बागलाणचा कृषी-आदिवासी मिलाफ, मालेगावचे शहरी-अल्पसंख्याक व कामगार जीवन आणि देवळा-चांदवडचा कृषिकेंद्रित अनुभव यांनी वेगवेगळे राजकीय प्रश्न निर्माण केले. राज्यनिर्मितीनंतरचे काँग्रेस वर्चस्व, विरोधी चळवळी, बहुपक्षीय स्पर्धा आणि परिसीमनानंतरची पुनर्रचना या प्रवाहांनी नेतृत्वाचे सामाजिक आधार बदलले. सामाजिक समीकरणे निवडणुकीत महत्त्वाची असली तरी ती स्थिर मतपेढ्यांच्या रूपात समजणे चुकीचे आहे. स्थानिक विकास, उमेदवाराचा संपर्क, पक्षसंघटना, आर्थिक हित आणि सामाजिक ओळख यांच्या परस्परसंवादातून राजकीय निवड घडते.

लोकशाहीच्या दृष्टीने प्रतिनिधित्वाचा विस्तार ही महत्त्वाची उपलब्धी आहे. तथापि, गटबाजी, घराणेशाही, आर्थिक असमानता, ध्रुवीकरण आणि विकासातील प्रादेशिक विषमता या मर्यादा कायम आहेत. पुढील काळात सामाजिक समीकरणांना मतगणिताऐवजी सामाजिक न्याय, समान सेवा आणि उत्तरदायी शासनाशी जोडणे आवश्यक आहे. ग्रामसभा, पारदर्शक स्थानिक संस्था, महिला-युवक नेतृत्व, आदिवासी हक्क आणि शाश्वत कृषी धोरण यांच्या माध्यमातून कसमादेचे राजकारण अधिक समावेशक व विकासाभिमुख होऊ शकते.

निष्कर्ष:

- कसमादे हा एकसंध राजकीय मतदारसंघ नसून परस्परांशी जोडलेल्या विविध सामाजिक-राजकीय प्रदेशांचा समूह आहे.

- काँग्रेसप्रधान सुरुवातीच्या व्यवस्थेपासून बहुपक्षीय आणि स्थानिक नेतृत्वकेंद्रित राजकारणाकडे संक्रमण झाले.
- आदिवासी आरक्षणाने प्रतिनिधित्व वाढवले, मात्र संघटनात्मक आणि प्रशासकीय क्षमता प्रतिनिधित्वाची परिणामकारकता ठरवते.
- कृषी क्षेत्रातील वर्गभेदांमुळे सर्व शेतकऱ्यांची राजकीय अपेक्षा समान नसते.
- मालेगाव मध्य व बाह्यचे भिन्न निकाल शहरी-अल्पसंख्याक आणि ग्रामीण-कृषी समीकरणांतील फरक दाखवतात.
- जात व धर्म प्रभावी घटक असले तरी ते मतदारांचे वर्तन पूर्णपणे निर्धारित करत नाहीत.
- २००८ च्या परिसीमनाने सामाजिक समूहांच्या प्रतिनिधित्वाची चौकट आणि पक्षीय रणनीती बदलली.
- स्थानिक स्वराज्य आणि सहकारी संस्था लोकसहभागाची साधने तसेच स्थानिक सत्ताकेंद्रे दोन्ही आहेत.
- महिला व युवकांचा सहभाग वाढला, निर्णयक्षम आणि सातत्यपूर्ण सहभागासाठी संस्थात्मक आधार आवश्यक आहे.
- कसमादेतील लोकशाहीची गुणवत्ता सामाजिक सलोखा, पारदर्शकता आणि प्रश्नाधारित राजकारणावर अवलंबून आहे.

संदर्भसूची

1. भारत निवडणूक आयोग. Delimitation of Parliamentary and Assembly Constituencies Order, 2008. महाराष्ट्र विभाग, पृ. २७९.
2. https://www.eci.gov.in/statistical-reports
3. भारत निवडणूक आयोगाचा परिसीमन आदेश, २००८, नाशिक जिल्हा प्रशासन.
4. भारत निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक २०१९ सांख्यिकीय अहवाल.
5. पवार वर्षा, "नाशिक जिल्ह्यातील कसमादे परिसरातील ब्रिटिशकालीन दुष्काळाचा अभ्यास (इ.स .१८१८-१९४७)", क.ब.चौ.उ.म.वि.जळगाव (अप्रकाशित ग्रंथ)
6. Maharashtra State Gazetteers. Nashik District, Revised Edition. Bombay: Gazetteers Department, Government of Maharashtra, 1975.
7. सिद्दीकी, इलियास. मेहमूद शेख (अनु.). नारोशंकर राजेबहाद्दर आणि मालेगावचा इतिहास. जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन, २०१८.